

معرفی و نقد

مقاتل و مناظره‌ای کهن

○ رضا حقایق نگار

عطر عترت، چاپ اول بهار ۱۳۸۱ش، ۷۲ص، رقعی، تیراژ: ۱۰ هزار نسخه؛ چاپ دوم، ویراست دوم پاییز ۱۳۸۱ش، ۷۲ص، رقعی، تیراژ: ۱۰ هزار نسخه.

همان‌گونه که گفتیم این کتاب بسیار پرفروش و پرتیراژ است. اما متأسفانه تاکنون تحقیقی درباره آن صورت نپذیرفته است.^۱

نویسنده و گزارشگر مناظره

مقاتل بن عطیة بن عبدالله بکری حجازی مشهور به ابوالهیجاء، داماد خواجه نظام‌الملک، با اشعار زیبایی^۲ که به زبان عربی می‌سرود به مدح بزرگان می‌پرداخت.^۳ وی مکاتبات فراوانی با دانشمندان زمانه از جمله جلاله زمخشری داشت، و از زادگاهش حجاز، به اکناف عالم اسلامی سفرهایی کرد؛ لختی نزد ناصرالدین مکرّم بن علاء وزیر کرمان و مدتی ساکن خراسان بود و آن‌گاه که نظام‌الملک را به قتل رسانیدند، به شهر بغداد رفت.

گفته‌اند که در سال ۵۰۵ قمری در مرو^۴ یا هرات^۵ وفات یافت. ذکر اعقاب و فرزندان او در بسیاری کتاب‌ها آمده است.^۶

اصالت این کتاب

نگارنده این سطور بر آن نیست تا اسناد این مناظره را تضعیف نماید، ولی در این کتاب، بغداد مکان برگزاری مناظره ذکر می‌شود؛ حال آن‌که تمامی تاریخ‌نگاران اتفاق نظر دارند که نظام‌الملک در طول حیات خویش

- راهی به سوی حقیقت
- مقاتل بن عطیة بن عبدالله بکری حجازی
- ترجمه محمدفقیه ایمانی
- انتشارات عطر عترت، ۱۳۸۱

تا کنون بیش از هشتاد هزار نسخه از کتاب مؤتمر علماء بغداد در ایران به فروش رسیده است و هرچه بیشتر شناسانده می‌شود موفقیت آن نیز بیشتر می‌گردد. این امر و نیز اشتراک‌های موجود در ترجمه‌های فارسی، به خصوص در نشر و پخش آن به دست مترجم به جای ناشر، موجب اصلی نگارش این مقاله شده است.

در مقاله حاضر مقصود از ترجمه اول ترجمه آیت‌الله مسترحمی، ترجمه دوم ترجمه حجت‌الاسلام خبازیان و ترجمه سوم ترجمه حجت‌الاسلام فقیه‌ایمانی است. هریک از این ترجمه‌ها دارای ویژگی‌های چاپی ذیل بوده‌اند:

۱. ○ کنفرانس دانشمندان بغداد، ترجمه هدایت‌الله مسترحمی جرقویه‌ای. تهران، ناشر: مترجم، چاپ اول آذر ۱۳۶۱ش / ذی‌حجّة ۱۴۰۲ق، ۱۶۰ص، جیبی، تیراژ: ۳۰ هزار نسخه.
۲. جستجوی حق در بغداد، ترجمه و تحقیق مصطفی خبازیان. مشهد، ناشر: مترجم، چاپ اول تیر ۱۳۷۰ش، ۱۳۶ص، رقعی، تیراژ: ۱۰ هزار نسخه.
۳. راهی به سوی حقیقت، ترجمه م. ف. [محمد فقیه ایمانی]. [قم].

که هریک دارای ارزش‌های فراوان است:

نخست: گونه‌ای تعیین مسیر برای حکومت‌ها و بیان این نکته که برگزاری چنین نشست، تنها از دست حکومت‌ها ساخته است؛ پس حکومت‌ها باید چنین کنند تا هم عبرت گیرند و هم واقعه‌ای تاریخی را رقم بزنند.

دوم: نوعی از ادبیات ذهنی و تخیلی و اندکی شاهانه که سعی دارد با انتخاب شخصیت‌های تاریخی و غیر نمادین، تحریف تاریخی را موجه و واقعی جلوه دهد. همچنین می‌کوشد تا خواننده را از پیش‌بینی نتیجه نهایی بازدارد و با بهره‌گیری از شیوهٔ رمان، و با حجمی اندک، خواننده را با هر عقیده‌ای که داشته باشد، به ادامهٔ داستان فراخواند و احتمالاً اگر در این میان کسی هم هدایت شود، راقم داستان از اجر آخروی بهره‌مند گردد.

به علاوه، این فرض نشان‌دهندهٔ آماده‌تر بودن ملک‌شاه و نظام‌الملک و دربار سلجوقیان برای پذیرش واقعیت‌ها، و نفوذ شیعه در حکومت آنان بوده است؛ به صورت راستین یا دست کم بر اساس شایعات رایج است. تا آنجا که پدیدآورندهٔ اثر نسبت دادن این مناظره را به سلسلهٔ سلجوقیان عقلانی دانسته، و با شواهد تاریخی مخالف نیافته است.

سوم: جریان‌شناسی هواخواهان برقراری اندیشه‌های همخوان و همسازگرا، با عنایت دربار سلجوقی به تضارب اندیشه‌ها و برقراری وحدت^{۱۴}، در مدارس نظامیه در آمده بود.

چهارم: نمایش مراسمی برای تحقق آرزوهای روشنفکری و بیان این نکته که در برابر تعصب‌های گوناگون حتی اگر زورمداران زمانه نیز به حرکت درآیند، و گفتگوهای مستدلی صورت گیرد، تغییر چندانی در عقاید روی نخواهد داد؛ چنان که گزارش مناظرهٔ تاریخی شیعه و سنی در حضور امام رضا (ع) و مامون که به غالب آمدن شیعیان انجامید، در کتاب العقد الفرید^{۱۵} درج شد، ولی صاحب این کتاب همچنان بر مذهب اهل سنت و عقیدهٔ خویش استوار ماند.^{۱۶}

نگاهی به ترجمه‌های فارسی

۱. آگاهی از ترجمه‌های پیشین و معرفی آنها:

به خوبی روشن است که ترجمه‌های دوم و سوم از ترجمه‌های پیشین بی‌خبر نبودند، اما به آنها اشارتی نکرده‌اند. تنها در ترجمهٔ دوم آمده است که: «... و در این کتاب که یک بار ترجمهٔ آن در اختیار جامعه قرار گرفته و اکنون برای دومین بار به شیوه‌ای دیگر ترجمه و با توضیحات و حواشی جدید و لازم به دانش‌پژوهان عرضه می‌شود...»^{۱۷}.

تنها دو بار به نظامیهٔ بغداد پا نهاد: ۴۷۹ و ۴۸۴ ق^{۱۸} و در هیچ‌یک از این دو تاریخ، گزارشی مبنی بر تشکیل جلسه‌ای از گونهٔ مناظره و گفتگوهای میان دینی به دست ما نرسیده است. البته نباید فراموش کرد که در سفر سال ۴۷۹ ق به بغداد آن دو از آرامگاه‌های پیشوایان کیش‌های گوناگون، از جمله مرقد امام موسی کاظم (ع) دیدار نموده‌اند.^{۱۹}

از سوی دیگر شاه به مذهب حنفیه و نظام‌الملک شافعی بود^{۲۰} و آنان بسیاری را به اتهام تشیع از تحصیل و تدریس در نظامیه‌ها^{۲۱} باز داشتند. ترویج شافعی‌گری در نظامیه‌ها امری نهادینه بود، تا جایی که کارمندان جزء نیز به مذهب شافعی بودند.

از طرفی نباید از نظر دور داشت که روایات متن حاضر، در منابع کهن به صورت دیگری آمده است. در این متن، برای خواندنی‌تر شدن، برخی مطالب حذف شده چنان‌که در بحث متعه می‌گوید: «عبدالله بن زبیر نیز از متعه پدید آمد»^{۲۲} که روشن می‌شود، مطلبی از وی دربارهٔ رد متعه نقل شده، و پیش زمینه‌ای برای این سخن وجود داشته است.

تاریخ نگارش

دربارهٔ تاریخ نگارش این رساله نیز تردیدهایی وجود دارد که برای پاسخ به آنها باید از متن کتاب بهره گرفت.

براساس متن، دعوت نهصد و پنجاه سالهٔ حضرت نوح (ع)، دلیل دیرزیستی امام زمان (عج) دانسته شده است^{۲۳}؛ بنابراین نگارش این متن پس از سال ۱۱۵۵ ق نخواهد بود، زیرا عمر حضرت نوح از این تاریخ به بعد بیش از نهصد و پنجاه سال می‌شود. از طرفی گزارشی مبنی بر محدود شدن اهل سنت به چهار مجتهد - مالک بن انس، ابوحنیفه، شافعی و احمد بن حنبل - است. این محدودیت به زمان حکمرانی الملک الظاهر در قرن هفتم هجری باز می‌گردد. با در نظر داشتن این دو واقعیت، زمان نگارش این رساله، از میانهٔ قرن هفتم تا میانهٔ قرن دوازدهم هجری خواهد بود.

مؤید این فرضیه، یافته شدن نسخهٔ خطی این اثر به دست مرتضی رضوی حسینی در کتابخانهٔ راجا در محمدآباد هند است که در آن از کتابت نسخه به وسیلهٔ مؤلف حکایت شده، ولی تاریخ ۱۲۰۰ ق در آن به چشم می‌خورد! پس پیاداست که شخصی در حدود همین تاریخ، چنین مناظره‌ای را بر ساخته و به مقاتل بن عطیه نسبت داده است.

ارزش‌های این مناظره

مناظرهٔ حاضر هرچه که باشد، و بر ساخته هرکسی که باشد، مرور یک دوره از تاریخ اسلام و اصول عقاید به ویژه در امر امامت و حکمت برخی از احکام است. به جز این، فرض‌هایی را در ذهن خواننده بر می‌انگیزاند

۲. حذف و اضافه مطالب:

ترجمه‌های فارسی این اثر از حذف و اضافه مطالب به دور نبوده‌اند؛ چنانچه ترجمه سوم گویا به کلی بدون در نظر داشتن متن عربی، و فقط با ویرایش از روی چاپ‌های پیشین و روزآمد نمودن متن‌های فارسی موجود به سامان رسیده است. این تغییرات که در جهت تأمین زیبایی و جلوه‌های شاعرانه متن و با هدف پیوند دادن منطقی اجزای مناظره صورت پذیرفته، به خوبی در جای جای کتاب قابل مشاهده است: «شب دامن خود را برچید، و کم کم خورشید سر زد»؛ «آیاتی را در ستایش بت‌ها نازل نمود و نعوذ بالله...»؛ «عباسی که نام حضرت [مهدی] را شنید فرصت را غنیمت شمرد و گفت: «...»؛ یا به جای عبارت: «آیا علم دانشمندانی که پس از این چهار تن آمده‌اند، خشک شد؟»، «آیا علم دانشمندانی که پس از این‌ها آمده‌اند، از این‌ها کم‌تر بوده است که نمی‌توانیم از آن‌ها پیروی کنیم، اما علم آن چهار نفر باید پیروی شود؟»؛ «ملکشاه چهره شگفته و خنده بر لبانش نشست».^{۲۲}

ترجمه سوم همچنین در بحث متعه زنان، برخی از واژه‌های خاص را با اصطلاح «عادات زشت» جایگزین ساخته، یا درج متن اصلی اقوال را بدون ترجمه فارسی^{۲۳} ترجیح داده است.

در ترجمه دوم هرچند که خواننده با عباراتی ناویراسته، و گاه جملاتی عامیانه رو به رو می‌گردد، اعتماد بیشتری به ترجمه وجود دارد؛ چراکه توضیحات کوتاه و بلند و پراکنده مترجم برای اتصال و بازسازی اجزای مناظره؛ در کمانک (پرانتز) درج شده‌اند.^{۲۴}

با این حال در بحث آزار حضرت فاطمه (س) چنین می‌خوانیم: «برای این که هیچ شک و شبهه‌ای در دل جناب ملک باقی نماند، و یقین کند که آن‌ها چنین جنایتی مرتکب شده‌اند، مورخین نقل کرده‌اند که...».^{۲۵}

ترجمه نخست، ترجمه‌ای امانت‌دار اما تحت‌اللفظی است، مشاهده ضبط کلمات افزوده مترجم در کمانک (پرانتز) حتی حروف کوچکی که برای سهولت و روانی متن فارسی به کار گرفته می‌شود، خواننده را به یاد ترجمه‌های قدیم قرآن حکیم می‌اندازد؛ با وجود این از آن‌جا که افزوده‌های مترجم، نتیجه عقاید و استنتاج‌های اوست، به خواننده چندان فایده‌ای نمی‌رساند: «وزیر دانشمند ما آقای نظام الملک (که همه می‌دانیم از متون کتاب‌ها کاملاً با خبر و مطلع است»^{۲۶}؛ «با کعب الاحبار یهودی (مکار حيله گر طماع کینه‌ورز) مشورت می‌کند».^{۲۷}

۳. ضبط آیات و روایات:

در ترجمه‌های فارسی گاه علاوه بر ترجمه آیات و روایات، متن اصلی هریک نیز در جای خویش درج شده و گاه از قلم افتاده است؛ همچنین است اقوال خلفا و بعضی از بزرگان غیرمعصوم که بدون روند خاصی متن عربی گفتار آنان ذکر یا حذف شده است. در ترجمه دوم ذکر مصادر بسیاری از آیات از قلم افتاده و در هر سه

ترجمه، اشتباه‌هایی در ضبط آیات قرآن کریم رخ داده، یا اگر یک آیه در مکان‌های مختلف قرآن مجید به کار رفته به تمامی آنها اشاره نشده، و به ذکر یک آدرس برای آن آیه کفایت شده است:

«و لو جئتهم بكل آیه لا يؤمنون».^{۲۸} به جای: «و ان یروا کل آیه لا یؤمنوا بها...».^{۲۹}

«و من یضلل الله»؛ «طبع الله علی قلوبهم»؛ «و ان الله لیس بظلام للعبید».^{۳۰}

اعراب‌گذاری متون عربی در ترجمه سوم به کلی وجود ندارد، و در ترجمه‌های اول و دوم نیز دارای مشکلات فراوان، کاستی‌ها و ناهماهنگی‌های بسیار است.

۴. ارجاعات و تخریج روایات:

ارجاعات ترجمه‌های فارسی کاملاً برگرفته از زیرنویس‌های چاپ‌های پیشین این اثر به زبان عربی^{۳۱} است؛ چنانچه در جایی که شماره حدیث به جای شماره صفحه آمده، عیناً در ترجمه‌های فارسی تکرار شده است.

در ترجمه دوم گاهی منابع و مأخذ ذیل هر گفتار خلاصه شده یا درج نشده یا همان‌گونه که مترجم در مقدمه متذکر می‌شود^{۳۲}، خود به تخریج روایات اقدام کرده است. البته ناگفته نماند که این‌گونه مصدربی‌های جدید او از آن جهت که از چاپ‌های گوناگون یک اثر خاص، و درهم آمیختن آنها بهره می‌برد، غیر قابل استفاده است.^{۳۳}

در همان چاپ‌های عربی نیز ارجاع به منابع و استخراج احادیث شریف و استفاده از منابع معتبر اهل سنت مد نظر قرار نگرفته، و به طور کلی در تخریجات گوناگون، بهره‌گیری از منابع کهن‌تر در اولویت نبوده است. عنایت بدین امر به ویژه از آن روست که گزارش کننده کتاب حاضر را از اواخر قرن پنجم، و اوایل قرن ششم فرض کرده‌ایم.

منابع مذکور در ذیل هر حدیث یا روایت تاریخی در برگزیده عین آن گفتار نبوده، و کم‌تر به صورت‌های دیگر روایت اشاره شده است.

این منابع به پیروی از چاپ‌های تحقیق شده عربی به طور معمول در آن جایی ذکر می‌شود که پادشاه از وزیر خود درخواست دآوری درباره متن گزارش شده را می‌نماید و البته در برخی از قسمت‌ها که این دآوری به یکباره درباره چند متن صورت می‌پذیرد، بهتر است تا منابع به صورت تفکیکی در ذیل هر گزارش بیاید، نه در ذیل تاییدات وزیر.

۵. فهرست‌بندی مطالب:

عناوین برخی مطالب در فهرست مطالب ترجمه نخست، همانند کتاب‌های قدیم و چاپ سنگی گاه طولانی‌تر از مطالب موجود در متن است^{۳۴}، و گاه عناوینی در فهرست درج شده که در متن وجود ندارد. همانند: «عمر و ابوبکر نباید نماز بخوانند» که در حقیقت نوعی استنتاج بوده است.^{۳۵}

ترجمه دوم به کلی هیچ فهرستی ندارد، و ترجمه سوم فهرستی بسیار کوتاه و مبهم فراهم آورده است.^{۳۶}

۶. بایسته‌ها:

حفظ زیبایی‌های متن عربی از ضروریات است؛ از جمله «سیف الله المشلول» در برابر «سیف الله المسلول» در بحث از القاب خالد بن ولید، و «ان الاسلام محمدی الوجود علوی البقاء»^{۱۱} در بحث از خدمات نظامی امیر مؤمنان (ع).

نیاز به وجود شرح کوتاهی از سرگذشت اعلام متن در ذیل نام هریکه مطلبی انکار نشدنی است که در مقدمه ترجمه نخست تا اندازه‌ای بدان پرداخته شده است.

تهیه فهرست‌های گوناگون به ویژه فهرست مطالب، فهرست آیات قرآنی و احادیث شریفه، فهرست نام کسان و فهرست منابع و مأخذ ضروری می‌نماید.

عنوان‌بندی مستقیم متن بر اساس فهرست مطالب، و درج سرصفحه در بالای صفحات لازم است تا خواننده از عنوان کلی بحث آگاه باشد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. انتشارات عطر عترت به صاحب امتیازی صاحب ترجمه سوم است و بنابراین در انتشار کتاب به دست مترجم با ترجمه‌های پیشین مشترک است.

۲. حائری، عبدالهادی، ایران و جهان اسلام، ص ۲۶-۲۷.

۳. برای اشعار او ر.ک: الذهبی، محمد بن احمد، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۹، ص ۹۷؛ ابن الاثیر، عزالدین علی، الكامل فی التاریخ، ج ۱۰، ص ۲۰۶؛ ابن خلکان، احمد بن محمد، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، ج ۲، ص ۱۳۰؛ حسینی، علی بن ناصر، اخبار النولة السلجوقیة، ص ۷۱.

۴. ابن خلدون، عبدالرحمان، العبر، ج ۷، ص ۲۸؛ قمی، عباس، الکنی و الالقاب، ج ۳، ص ۲۵۹.

۵. الاتابکی، یوسف، النجوم الزاهرة، ج ۵، ص ۲۰۴؛ الزرکلی، خیرالدین، الاعلام، ج ۷، ص ۲۸۱.

۶. الذهبی، محمد بن احمد، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۹، ص ۹۷.

۷. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البداية و النهایة، ج ۱۲، ص ۱۷۴.

۸. ابن الاثیر، عزالدین علی، الكامل فی التاریخ، ج ۸، ص ۱۴۳؛ الاصفهانی، عمادالدین محمد، دولت آل سلجوق، ص ۷۳؛ ابن خلدون، عبدالرحمان، العبر، ج ۳، ص ۴۷۷.

۹. الخشاب، یحیی، «الوزیر نظام‌الملک و وحدة المسلمین»، ص ۱۲۵.

۱۰. صاحبی نخجوانی، هندوشاه، تجارب السلفه، ص ۲۷۷.

۱۱. ر.ک: طلس، محمداسعد، مدارس نظامیة جواد، مصطفی، «امیة بغداد»: کسای، نورالله، مدارس نظامیة و تاثیرات علمی و اجتماعی آن؛ معروف، ناجی، علماء النظامیات و مدارس المشرق الاسلامی.

۱۲. کنفرانس دانشمندان بغداد، ص ۱۰۱؛ جستجوی حق در بغداد، ص ۹۶؛ راهی به سوی حقیقت، ص ۴۷.

۱۳. کنفرانس دانشمندان بغداد، ص ۱۳۶؛ جستجوی حق در بغداد، ص ۹۶؛ راهی به سوی حقیقت، ص ۴۷.

۱۴. الخشاب، یحیی، «الوزیر نظام‌الملک و وحدة المسلمین»، ص ۱۲۵.

۱۴. الخشاب، یحیی، «الوزیر نظام‌الملک و وحدة المسلمین»، ص ۱۲۵.

۱۵. ابن عبد ربّه، احمد بن محمد، العقد الفرید، ج ۵، ص ۹۲-۱۰۱.

۱۶. این مناظره به صورت جداگانه نیز به چاپ رسیده است: مناظره مامون الرشید به ترجمه و تحقیق مهدی فقیه ایمانی، [اصفهان]، ناشر: مترجم، [چاپ اول] ۱۳۷۲ش، ص ۶۴، رقیعی.

۱۷. جستجوی حق در بغداد، ص ۱۸-۱۹.

۱۸. راهی به سوی حقیقت، ص ۱۰.

۱۹. همان، ص ۲۱.

۲۰. همان، ص ۶۲.

۲۱. همان، ص ۶۶.

۲۲. همان، ص ۶۹.

۲۳. همان، ص ۴۹.

۲۴. همان، ص ۴۶؛ انحرّم و مذاکیرنا تقطر منیاً؟

۲۵. جستجوی حق در بغداد، ص ۸۰.

۲۶. همان، ص ۱۱۷.

۲۷. کنفرانس دانشمندان بغداد، ص ۶۶.

۲۸. همان، ص ۷۴.

۲۹. کنفرانس دانشمندان بغداد، ص ۸۴؛ جستجوی حق در بغداد، ص ۷۹؛ در راهی به سوی حقیقت به صورت صحیح آمده است.

۳۰. انعام: ۲۵؛ اعراف: ۱۴۶.

۳۱. نساء: ۸۸، ۱۴۳؛ اعراف: ۱۸۶؛ رعد: ۳۳؛ اسراء: ۹۷؛ کهف: ۱۷؛ زمر: ۲۳، ۳۶؛ غافر: ۳۳؛ شوری: ۴۴؛ نیز به صورت «من یضل الله» در بسیاری دیگر از آیات.

۳۲. توبه: ۹۳؛ نحل: ۱۰۸؛ محمد: ۱۶.

۳۳. آل عمران: ۱۸۲؛ انفال: ۵۱؛ حج: ۱۰.

۳۴. چاپ اول کراچی، ۱۳۷۷ ق / ۱۹۷۷ م، ص ۴۸؛ چاپ‌های سپسین در قاهره: بیروت، ۸۰ ص؛ قم، افسست ۱۳۹۹ ق، با مقدمه آیت‌الله سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی؛ همچنین عیناً و با همان تحقیقات در برخی کتاب‌ها درج شده است: احمدی المیانجی، علی، مواقف الشیعه، ج ۳، ص ۹۲-۱۳۵؛ حامد حنفی داود، نظرات فی الکتب الخالده، ص ۸۱-۸۵.

۳۵. جستجوی حق در بغداد، ص ۲۰.

۳۶. در ترجمه دوم به جز این شرح و توضیح درباره برخی از وقایع، رویدادهای مشابه هر واقعه نیز در پاورقی‌ها درج شده که گاه بسیار درازدامن و خسته کننده است.

۳۷. کنفرانس دانشمندان بغداد، ص ۱۵۶-۱۶۰.

۳۸. همان، ص ۱۶۰.

۳۹. راهی به سوی حقیقت، ص ۷۱-۷۲.

۴۰. المحاوره بین العلوی و العباسی، ص ۶۴.

۴۱. همان، ص ۵۴.

